

DOĞU ANADOLU AĞIZLARI ÜZERİNE

DOÇ. DR. TUNCER GÜLENSOY

Türklerin tarih sahnesine çıkışları, bazı tarihçilerce, M. Ö. 3000 yılına kadar götürülebilmekte; Türkçenin Ana Altaycadan ayrılıp en eski Türkçe (pre Türkic) adıyla anılması da yine M. Ö. ikinci binlere kadar uzatılmaktadır.

Ne yazık ki, Hun Türkleri devrine ait yazılı belgelerin henüz ele geçirilememiş olmasından dolayı, şimdilik, Orhun yazıtları adıyla tanındığımız, VIII. yüzyıla ait eski Türk yazıtları, en eski yazılı belge olarak kabul edilmekte ve Türk dilinin tarihî gelişmesi bu noktadan başlatılmaktadır.

Mesleği Türkolog olmayanlara kısa da olsa bir bilgi vermek maksadıyla, Türkçenin tarihî gelişmesine kısaca temas etmek yerinde olacaktır :

Orhun âbidelerinin ortaya çıkarılması, Türklük için en büyük buluştur. Bu buluşla ve bulunan yazıtların Danimarkalı Türkolog W. Thomsen tarafından deşifre edilip yayımlanmasıyla birlikte, Türk dilinin pek çok meselesi halledilmiş, etimolojik çalışmaların seyri değişmiştir. I ve II Gök Türk imparatorluklarının yıkılmasından sonra tarih sahnesine çıkan Uygur Türkleri, edebî sahada daha gelişmiş eserler vermeye başladılar. Kulandıkları yazı, millî Türk yazısı olan Orhun yazısından farklı olduğu halde, dil, bir öncekinin devamı ve daha gelişmiş idi. Uygur Türklerinin İslâmiyet öncesinde verdikleri ve sayıları hayli kabarık olan bu metinler de eski Türkçenin en değerli belgeleridir.

Tarihî bilgilerimize göre, Karahanlıların İslâmiyeti kabulü, tahminen M. 932 yılı civarındır. Arap tarihçi İbnü'l-Esir, M. 960 yılında 200 000 çadırlık bir Türk zümresinin İslâmiyeti kabul ettiğini haber vermektedir.

Türklerin İslâmiyeti kabulü ile edebî eserlerin dili ve ruhunda da büyük bir değişiklik ortaya çıktı. İlk Türk islâmî eseri olarak kabul ettiğimiz *Kutadgu Bilig* adlı muhteşem manzum eser (1069) ile ilk ve en büyük Türkçe sözlük *Divânu Lügâti't-Türk* adlı eser (1070), Karahanlı sahasında yazılmış iki büyük âbidedir.

Orta Asya'da gelişip zengin edebî ürünler veren bu iki devrenin devamı olarak nitelendirilen Çağatayca da uzun yıllar geniş bir sahada işlenmiş ve sayısız şair, yazar ve bilginler bu dilde pek çok eser vermişlerdir. Yerini

Özbekçeye bırakan Çağataycanın fonetik ve morfolojik özelliklerinden bazılarının hâlâ devam ettiği görülür.

Orta Asya'da bu tür bir edebî gelişmenin hüküm sürdüğü yıllarda, Anadolu-İran-İrak-Azerbaycan, sonraları Mısır, Deşt-i Kıpçak, Kazan ve Kırım gibi sahalarda da edebî gelişmeler görüldü. Fakat yayıldığı geniş saha içersinde, gerek coğrafi farklılıklar gerek yerli unsurların etkisiyle fonetik bazı değişiklikler ortaya çıktı. Bu gün Batı Türkçesi içersinde yer alan Türkiye Türkçesi, Azerî Türkçesi ve Kerkük Türkçesi arasında bile pek çok fonetik ve morfolojik farklar bulunmaktadır. Hattâ XVI. yüzyılda Anadolu'nun ortasından Kıbrıs'a iskân edilen bu günkü Kıbrıs Türklerinin konuştukları Türkçe, kelime vurgusu ile fonetik ve morfolojik değerler açısından Anadolu ağızlarına göre farklılıklar gösterir.

1071 Malazgirt zaferinden sonra, Anadolu'ya akın gelen 24 Oğuz boyundan en az 23'ünün Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yurt tuttukları, bu gün Anadolu ağızlarında görülen farklı fonetik özelliklerin, bu boyların ağız özelliklerinden kaynaklandığı bilinmektedir.

Anadolu ağızlarında görülen fonetik ve morfolojik özelliklerine göre, Anadolu'ya gelip yerleşmiş (yerleşik veya konar göçer) olduklarını tespit edebildiğimiz Türk kavimleri ve boyları şunlardır :

1. Kıpçak Türkleri (Anadolu'nun fethinden önce ve sonra).
2. Oğuz Türkleri (24 Oğuz boyundan en az 23'ü),
3. Doğu Türkçesi konuşan Orta Asya Türkleri (Özbekler, Kırgızlar, Kazaklar, Türkmenler vb.),
4. Kuzey Türkleri (Kazan ve Mişer Türkleri),
- 6 Azerî Türkleri,
- 7 Kuzey Kafkasya Türkleri (Karaçay-Malkar Türkleri),
8. Öteki Türk boylarından bazıları.

Bunlardan ilk ikisinin yerleşme tarihleri en az 1000 yıllık bir geçmişe dayanmaktadır. Diğerleri ise, nispeten yakın tarihimizdeki toplu göçlerle ilgilidir. Yukarıda belirttiklerimiz dışında, Rumeli'den (Bulgaristan, Yugoslavya, Yunanistan, Romanya) ve Ege adalarından Anadolu'ya göçler olmuştur ki bunlar daha önce, fetihler sırasında, Anadolu'dan bu yörelere "mecburî iskân politikası" ile göçürülen Oğuz kökenli Türklerin torunlarıdır.

Bizim, burada üzerinde durduğumuz Doğu Anadolu ağızları, aşağıda belirleyeceğimiz noktalardan dolayı büyük önemi hâizdir :

a) Doğu Anadolu bölgesi 1071'den çok önce Türk boyları tarafından iskân edilmiş, özellikle Saka Türkleri bu yörede uzun yıllar hüküm sürmüşlerdir. Bu bakımdan Doğu Anadolu ağızlarında tespit edilen en eski Türkçe kelimelerle fonetik ve morfolojik özellikleri yaıırgamamak gerekir.

b) 1071 sonrası büyük göçler sonucunda, Oğuz, Türkmen, Kağılı, Kıpçak, Yörük vb. gibi Türk boy, soy, oymak, oba ve aşiretleri uzun yıllar Doğu Anadolu'da kâh yerleşik, kâh konar göçer hayat sürmüşlerdir. Bugün Karacadağ yörelerinde ve Tunceli'nin pek çok bölgesinde yaşayan göçerlerde tespit edilen dil özellikleri bu boylarla yakından ilgilidir.

c) İlk göçler sırasında, Ankara, Haymana, Konya, Karaman vb. yörelerinde konar göçer olarak yaşayan pek çok boy, soy, oymak, aşiret ve cemaat, XVI. yüzyılda Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'e karşı uyguladığı iskân politikası sonucunda Doğu Anadolu'ya getirilerek Tunceli - Bingöl - Karacadağ - Diyarbakır hattında yerleştirilmişlerdir. Bu gün bu yörelerde Orta ve İç Batı Anadolu ağızlarında görülen fonetik ve morfolojik özelliklerin tarihi sebebi budur.

d) XI. yüzyıldan itibaren, Beylikler Devri, Eski Anadolu Türkçesi, Klâsik Osmanlıca, Yeni Osmanlıca, Türkiye Türkçesi diye bir sıralamaya koyduğumuz Oğuzca (Batı Türkçesi), kendi tarihi gelişmesinin yanında, komşu dillerden olan Hint - Avrupa dil ailesine mensup Farsça ile Samî dil ailesine mensup Arapçadan da ödünç kelimeler almış, hele Klâsik Osmanlıca döneminde bu ödünç kelimelerin sayısı bir hayli çoğalmıştır. Edebi eserlerin dilinde görülen Farsça ve Arapça kelime ve terkipler, Anadolu ağızlarında kendisini göstermeye başlamış, bunun sonucunda pek çok Türkçe kelimenin yerine Farsça ve Arapçaları kullanılmaya başlanmıştır. İşte, Türkçeye nispetle, yüzde olarak sayıları az olmasına rağmen Doğu Anadolu'daki ağızlarda görülen Farsça ve Arapça kelimeler bu dönemin miraslarıdır. Böylece ortaya değişik bir dil kompozisyonu çıkmış, Doğu Anadolu'ya has bir ağız gelişmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere, Osmanlı devletinin kuruluşundan sonra Anadolu sahasında gelişerek edebî ürünler veren Batı Türkçesi, gerek Farsça gerek Arapçadan sayısız kelime ve terkipler alarak, zamanla halkın anlayamayacağı bir "zümre dili" haline gelmişti. Bursa, Edirne ve İstanbul'un sırasıyla başkent ve aynı zamanda edebî merkez olmalarını ele alırsak, batıdan doğuya doğru açılan bir edebî yelpaze ile karşılaşırız. Zamanla halk şairlerinin şiirlerinde de görülen Türkçe + Farsça + Arapça karışımından meydana gelmiş sunî bir dil olan Osmanlıcanın halk ağzında da yayılması kaçınılmaz bir olaydı. Doğu Anadolu bölgesi hem de sebepten, hem de coğrafî konum itibarıyla Arap ve Fars iklimlerine yakınlığı dolayısıyla, zamanımızda artık ölü bir dil haline gelen Osmanlıca pek çok kelimeyi hâlâ yaşatmaktadır. İşte Doğu Anadolu'da konuşulan Kürmanç ile Zaza ağızlarında, yüzde itibarıyla az da olsa, Farsça ve Arapça kelimelerin bulunması, Osmanlıcanın devamından başka bir şey değildir. Bizim bu görüşümüzü, bir zamanların Tunceli valisi olan Edip Yavuz "Doğu Anadolu'da Dil-Onomastik İlişkileri Üzerine Bir Deneme" (Ankara 1983) adlı eserinde desteklemekte ve bu konuda şunları yazmaktadır :

“Doğu ve Güneydoğu Anadolu dağlık bölgelerinde bugün konuşulmakta olan dil ve lehçeler de köklerini hem eski hem de yakın çağlardan almışlardır.

Bu değişmeler; geçen zamanla orantılı olarak en eskiden başlayarak yavaş yavaş unutulmuş ve fakat hâlâ bâzı deyimleri içinde saklayan dillerle, yakın çağlar istilâcılarının katkılarında meydana gelmiştir. Bunlar arasında Ur, Gur, Uri (Huri), Subar, Urar, Guti (Uri), Hati (Eti, Hitit) dillerinin izlerine rastlandığı gibi Farsça, Arapça ve yeni Türkçe sözleri de bol bol bulmak mümkündür. Doğu ve kuzey dağlık bölgelerine ve Kafkaslara doğru uzandıkça Türkçe Farsça’nın yanında Gürcüce, Ermenice, Rumca vs. nin de bu dillere karıştığı görülmekte, Doğu ve Güneydoğuda ise Türkçe, Farsçadan başka Arapçanın etkileri de sezilmektedir. Güneyde Türkçe ve Farsçaya eski diller ve Arapça karışmakta; Batıda ise Farsçanın yanında en çok Türkçenin hâkim duruma geçtiği anlaşılmaktadır.” (s. XV)

1983 yılı Temmuzunda yayımlanan “Kürmanci ve Zaza Türkçeleri Üzerine Bir Araştırma” (Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını) adlı küçük kitabımızda, 877 kelimenin pek çoğunun eski Türkçe kökenli olduğunu göstermiştik. Üç yıldan beri Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Hakkâri - Diyarbakır - Siirt - Van - Bitlis - Bingöl - Tunceli - Elazığ - Malatya - Kars ve Ağrı yörelerinden derlediğimiz Kürmanc ve Zaza ağızlarındaki Türkçe - Arapça ve Farsça kelimeleri fonetik, morfoloji ve etimoloji (=köken incelemesi) açısından değerlendirerek, bilim âlemini aydınlatmaya çalıştık.

Müstakil makaleler halinde yayımladığımız ve kongrelere bildiri olarak sunduğumuz yöre ağızlarıyla ilgili malzemeler dışında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da konuşulan Kürmanc ve Zaza ağızlarında kullanılan, şimdilik 8 000’e yakın kelimeyi derleyerek etimolojik bir sözlük halinde basıma hazırladık. Derleme çalışmalarımız hâlâ devam ettiği ve daha pek çok yöreden kelime tespit edildiği için sayının Türkçe lehine hayli kabarcığını belirtmek isterim.

Yeri gelmişken şu gerçeği de açıklamakta yarar vardır. Doğu Anadolu ağızları ve Kürmanc ile Zaza ağızları, bir dilcinin ilgisini çekecek ölçüde değişiktir. Yakında basılacak olan etimolojik sözlüğümüzde de görüleceği gibi, yörede kullanılan kelimelerin kökenini tespit edebilmek için çok dikkatli olmanın yanında Türkçe, Farsça ve Arapçayı da iyi bilmek gerekmektedir. Meselâ:

Divânü Lûgâti’t-Türk’te geçen Orta Türkçe kelimelerden bazıları, yöre ağızlarında “hece yutumu ve hece kaynaşması” sonucunda değişikliğe uğrayarak, sanki başka bir kelime şekline girmişlerdir:

bûkuk = çiçek tomurcuğu

keleşü = söz

bûk = çiçek tomurcuğu

gele/gelac = geveze

kımız = kımız

pürçek = kâkül, perçem

talagu = çabuk öldüren ağrı, iç
ağrısı

üküş = çok

kiçig = küçük, küçüklük

mız = ekşi elma

por = kıl, saç/*pirç* = kıl, kâkül,

tal = acı saç

ğış = çok

kiç = küçük

Bundan başka, ünlü düşmesi, ünsüz düşmesi, ünlü türemesi, ünsüz türemesi, hece türemesi, *h+* ve *y+* protezi, ünsüz ikizleşmesi gibi fonetik olaylar sonucunda tanınması imkânsız şekillere girmişlerdir. Yukarıda yalnız bir kaç örnek olarak verilen yüzlerce kelimede olduğu gibi, Farsça ve Arapça kelimeler de bir Farsın veya Arabın anlayamayacağı şekilde değişikliğe uğramıştır. Meselâ:

Farsça "arpa" anlamındaki *cev* kelimesi Kürmanc ağzında, yörelere göre *ce*, *ceh*, *câ*, *cû* şekillerine girmiş;

Arapça "çeyiz" anlamındaki *cihaz* kelimesi Kürmanc ağzında *cêz* olmuştur.

Yukarıda yalnız ikisini verdiğimiz örneklerden yüzlercesi hazırladığımız etimolojik sözlükte gösterilmiştir.

Yaptığımız istatistik hesaplarına göre, derlediğimiz 8000'e yakın kelimenin % 70'inin Türkçe (Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe), % 30'unun Farsça ve Arapça olduğu görülecektir. Türkçe vasıtasıyla bu ağızlara giren Moğolca, Ârâmice, Almanca, Fransızca, İngilizce, Lâtince, İtalyanca, Rumca, Çince gibi bazı kelimelerin sayısı çok azdır.

Bizim Doğu Anadolu ağızları üzerine yaptığımız:

1. Yer adları,
2. Kişi adları,
3. Boy, soy, oymak, oba ve aşiret adları,
4. Fonetik ve morfolojik karşılaştırmalar,
5. Leksikoloji, yani yörenin kelime hazinesi çalışmaları sonucunda ortaya koyabildiğimiz gerçekler şunlardır :

Doğu Anadolu ağızları

A) Oğuz Türkçesi ile yakından ilgili olup, yukarıda sıraladığımız konular bakımından Orta Asya Türkçesine daha yakındır. Orhun yazıtları ile *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'te geçen pek çok kelime, bazı fonetik ve morfolojik farklılıklara rağmen yöre ağızlarında yaşamaktadır.

B) Yörede yaşayan göçer veya yarı göçer aşiretler, gelenekler ve görenekleriyle birlikte tam bir Türkmen özelliği göstermektedirler. Toroslarda yaşayan Türkmen oymaklarının gelenek, görenek ve dil hazinesinin Van,

Bitlis, Kars, Ağrı, Diyarbakır, Tunceli, Bingöl, Elazığ yörelerinde yaşayan aşiretlerde aynı olduğu su götürmez bir gerçektir.

C) Doğu Anadolu'nun bazı yörelerinde konuşulan ağızlarda görülen ufak tefek farklılıklar, Özbek, Kırgız, Kazak, Karakalpak, Kazan, Mişer gibi öteki Türk boylarının dillerinde görülen farklardan daha azdır. Bu konuda yapılacak olan bilimsel çalışmaların ortaya koyacağı kesin sonuç budur.

Doğu Anadolu ağızlarında yaşayan ödünç Farsça ve Arapça kelimeler, Türkçenin fonetiğine uydurulmuş olup, bir İranlı ve Arabın anlayamayacağı şekilde değişmiştir. Bu kelimeler, yüzde olarak da çok az sayıdadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Doğu Anadolu ağızları, Anadolu ağızlarının bütünü içerisinde en ilgi çekici bir yapı özelliği göstermekte olup, Oğuzcanın (Batı Türkçesinin) ayrılmaz bir parçasıdır.

İMLÂ KILAVUZU

yeni baskı

yakında çıkıyor.
